

I. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

КУЛЬТИ МІСЦЕВИХ СВЯТИХ ТА ТЕКСТИ ЛІТЕРАТУРИ МУДРОСТІ В ЄГИПТІ НАПРИКІНЦІ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА ТА ЗА ПЕРШОГО ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

В статті розглядається проблема взаємовпливів розвитку посмертного культу особи та автобіографічного чи дидактичного тексту, написаного нею, на основі письмових та археологічних джерел доби Давнього Царства та Першого перехідного періоду. Були досліджені культу видатних людей: Джедефгора, Птагетена, Кагемні, Ісі із Едфу, Гекаїба із Елефантини та Аханахта із Дейр ель-Бершех. Місцеві святі мали стосунок до етичного дискурсу: вони писали автобіографії, деякі із них були відомі як автори повчань. Зміст обох літературних жанрів: автобіографії та повчання, – це тема благочестя особи.

Три фактори здійснювали вплив на посмертне «прекрасне ім'я» особи: соціальний статус особи, її репутація як вмілого посадовця та праведної особи, а також текст літератури мудрості, який був створений особою, або який їй приписувався. Прижиттєва слава і громадська думка були основою для позитивної суспільної пам'яті про особу і для розвитку її заупокійного культу. Автобіографія закріплювала позитивний образ особи та сприяла збереженню суспільної пам'яті про людину.

Ключові слова: культу місцевих святих, посмертний культ, єгипетська автобіографія, повчання, література мудрості, етичний дискурс, соціальна пам'ять, Єгипет, Давнє царство, Перший перехідний період.

В статье рассматривается проблема взаимоотношений развития посмертного культа личности и автобиографического или дидактического текста, ею созданного, на основании письменных и археологических источников периода Древнего царства и Первого переходного периода. Были исследованы культы выдающихся лиц: Джедефхора, Птаххотена, Кагемни, Иси из Эдфу, Хекайба из Элефантины, Аханахта из Дейр ель-Бершех. Местные святые имели отношение к этическому дискурсу: они создавали автобиографии, некоторые из них были известны как авторы поучений. Смысл обоих литературных жанров: автобиографии и поучения, – это тема благочестия личности.

Три фактора оказывали влияние на посмертное «прекрасное имя» человека: социальный статус лица, его репутация как эффективного чиновника и праведной личности, а также текст литературы мудрости, созданный человеком, или приписываемый ему. Прижизненная слава и общественное мнение были основанием для позитивной общественной памяти о личности и для развития ее заупокійного культа. Автобиография закрепляла позитивный образ личности и содействовала сохранению общественной памяти о человеке.

* Романова Олена – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Ключевые слова: культы местных святых, посмертный культ, египетская автобиография, поучение, литература мудрости, этический дискурс, социальная память, Египет, Древнее царство, Первый переходный период.

The article considers the problem of interrelation of the development of posthumous cult of a person and the autobiographical or didactic text written by this person, on the ground of the written and archaeological sources of the Old Kingdom and the First Intermediate Period. The posthumous cults of the prominent people: Djedefhor, Ptahhotep, Kagenmi, Isi from Edfu, Hekaib from Elephantine and Akhanakht from Deir el-Bersheh were studied. The local saints were engaged into ethical discourse: they wrote autobiographies, some of them became to be known as the authors of Instructions. The matter of the both literature genres: autobiography and instructions is the theme of virtue of a person.

Three factors influence the posthumous «good name» of a person: social status of a person, his reputation as an effective administrative officer and righteous person, and a text of the wisdom literature that was written by the person (or it believed that it was written by him). The ante mortem reputation and the social opinion was a ground for the positive social memory about the person and for progress of a personal tomb cult. Autobiography stated the positive image of a person and collaborated to saving social memory about the person.

Key words: local saints, posthumous cult of a person, Egyptian autobiography, didactical Instructions, wisdom literature, ethical discourse, social memory, Egypt, Old Kingdom, the First Intermediate Period.

Місцеві культу шанованих людей, або культу місцевих святих – це умовна назва, яка застосовується щодо посмертних культів людей, що набули слави праведників¹ (за життя, або посмертно), культу, які зазвичай продовжувались протягом тривалого часу після смерті особи. Оскільки зарахувати ці культу до культів божеств неможливо, в египтології вони отримали умовну назву «local saint», або «культи героїв». До таких культів можна зарахувати як окремі царські культу (царів Уніса та Теті, котрі в цій роботі розглядатись не будуть), так і культу окремих смертних, тобто приватних осіб, що вирости із їх заупокійних культів і набули набагато більшої популярності, ніж заупокійні культу їх оточення, а в деяких випадках були обожені. В процесі дослідження як формувались та існували подібні культу та що за особи ставали об'єктами особливого вшанування в місцевих умовах були виявлені деякі цікаві закономірності, результат осмислення яких пропонується в цій статті.

Поява активного вшанування культів попередників наприкінці Давнього Царства була викликана трансформаційними процесами, що відбувалися в середовищі місцевої еліти, зокрема, посиленням її позицій в підконтрольних областях та послабленням контролю центральної влади в провінціях. Почались ці процеси ще за правління VI династії та продовжувались після її припинення. Місцева еліта в пошуках легалізації свого права на владу в провінціях та підвищення свого статусу використовувала міфологему про своє реальне чи уявне походження від давніх правителів областей, що і викликало посилення вшанування культів попередників повсюдно в Єгипті.²

Сюжет турботи про заупокійні культу попередників та реконструкції їх пам'яток стає в цю епоху обов'язковим топосом автобіографічних текстів. Варто

зазначити, що детальний аналіз джерел, які допомогли б у розкритті особливостей формування цих культів, показує, що до числа особливо шанованих героїв потрапили не лише окремі культу давніх номархів, але, почасти об'єктами культу ставали візири, царевичі, царі; а також, що існували місцево пошановувані культу не лише в провінціях, але і в столичному Мемфіському регіоні, а корені цього явища відходять до доби Давнього Царства.

Найдревнішим із шанованих культів людей, очевидно, є культ візира Імгетеп, але, нажаль, джерела, які дійшли до нашого часу, не дають змоги робити будь-які конкретні висновки щодо того, як формувався цей культ на ранніх етапах свого існування³, зокрема, в Давньому Царстві та в епоху Першого перехідного періоду.

Культ мудреця Горджедефа (Джедефгора) (Гіза).

Найдавнішим після Імгетеп був культ мудреця Горджедефа (*Hr-dd.f (Dd.f-Hr)*⁴), сина Хуфу, гробниця якого знаходиться в східному некрополі Гіза, G 7210+7220⁵, ім'я якого згадується в низці пізніших текстів як відомого автора повчання. Нажаль, його гробниця сильно зруйнована (деякі дослідники навіть припускають, що вона була зруйнована зумисне в процесі між-фракційної боротьби за престол поміж різними гілками царського клану)⁶, що не дозволяє робити висновки щодо ранніх етапах існування його заупокійного культу. Варто зазначити, що дослідники можуть знайти сліди активного розвитку заупокійного культу когось-небудь на основі аналізу археологічних даних: це, по-перше, будуть будівлі заупокійної архітектури навколо головного поховання і виникнення кластера, в якому архітектурні будівлі будуть згруповані навколо головної гробниці. По-друге, це наявність в усипальниці чи поблизу більш пізніх пам'яток, що створені іншими людьми, часто з вотивними надписами. Щодо можливих прибудов поховань шанувальників культу Горджедефа, варто зазначити, що місцезнаходження подвійної гробниці G 7210+7220 (одна із вулиць некрополя), не залишає простору для такої забудови і формування кластера.

Існує два джерела, які припускають можливе існування культу цієї людини за доби пізнього Давнього Царства та початку Першого перехідного періоду, до того ж у формах, що відрізняються від просто заупокійного культу, це титули людей:

- *Pth-iw.f-nj G 4941 im3hw hr Hr-dd.f* «шанований у Горджедефа»⁷.

- *H3 G 7211B dw3 Hr-dd.f (Dd.f-hr)* «той, хто вшановує Горджедефа» або «той, хто прославляє Горджедефа»⁸.

Щодо останнього титулу, варто звернутись до думки Г. Гьодіке, який вважає, що поява подібного епітету свідчить про те, що наприкінці Давнього Царства Горджедеф вважався істотою божественної природи, оскільки термін *dw3* не вживався щодо людей як об'єктів поклоніння за досліджуваної доби.⁹

Стела Ха, на якій був згаданий титул *dw3 Hr-dd.f (Dd.f-hr)*, була знайдена в гробниці G 7211B, що є пізнішою прибудовою до подвійної мастаби самого Горджедефа G 7210+7220¹⁰. Це свідчить про те, що наприкінці Давнього Царства знали, де знаходиться його гробниця і вона перетворилась на місце поклоніння прославленому мудрецю¹¹. До цього варто додати ще такий факт: поблизу від G 7210+7220 розміщена також гробниця з заупокійною каплицею, яка

прибудована до мастаби G 7240, власник якої, жрець царського культу Усеркафа (*hm-ntr R^c m Nhn-R^c, hrj sšt3 m Nhn-R^c12*), мав ім'я Горджедеф Ітегі (*Hr-dd.f=Ittj¹³*), можливо на честь мудреця Горджедефа. Припускати таку можливість варто завдяки саме тому, що обидві усипальниці знаходяться поблизу, і що поки-що це єдине ім'я «Горджедеф» доби Давнього Царства, крім власника G 7220. Якщо це дійсно так, то вже два пам'ятника, що пов'язані з Горджедефом, знаходяться поблизу від його усипальниці, відповідно, в комплексі, ці дані можна розглядати як підтвердження існування культу цієї особи.

Що могло посприяти перетворенню культу Горджедефа в місцево пошанований культ, що мав ознаки культу «місцевого святого» наприкінці Давнього Царства? По-перше, звертає на себе увагу дуже високий статус цієї людини, її царське походження – він був сином Хуфу, і, відповідно, міг мати якісь права на престол. Припускається також, що він міг бути батьком цариці *Hntj-k3w.s I*, матері перших фараонів V династії¹⁴. А в джерелах Середнього Царства його називають царем Єгипту.¹⁵

Але окрім його високого соціального статусу не останню роль зіграла, очевидно, слава цієї людини як праведника, саме ця обставина залишилась в суспільній пам'яті, виділяючи його із низки інших царевичів. Варто вказати, що слава цієї людини передувала часу створення «його» повчання, оскільки текст повчання, який йому приписують, був створений не раніше від середини V династії¹⁶. Відповідно, Горджедеф його автором бути не міг, але визнана на період створення тексту повчання репутація цієї людини як мудреця і праведника, дозволила приписати йому це авторство. Тоді, на чому, як не на суспільній пам'яті про те, що образ цієї людини узгоджувався з етичним ідеалом, ґрунтувалась його заупокійна слава?

Культ візира Птагетеп (*Pth-htp I*)(Саккара).

Історичних документів, що прямо вказували б на існування такого культу за Давнього Царства не існує, але існують деякі непрямі підтвердження можливості того, що візир Птагетеп, знаменитий автор повчання, який жив за правителя V династії Джеккара Ісесі, – це історичний *Pth-htp I*, власник мастаби MM D 62¹⁷, що знаходиться в некрополі Саккара на захід від східчастої піраміди. Щодо особи автора повчання існує ряд припущень, зокрема П. Вернюс називає ще низку ймовірних кандидатів на ототожнення¹⁸: *Pth-htp II Tff* MM D. 64 (PM III² (2), 600-4); *Pth-htp Saqqara*, NSP, Nos. 42. [С 7] PM III²(2) 463; *Pth-htp dsr* (PM III² (2), 462-463); *Pth-htp Saqqara* LS 31 (PM III² (2), 653-654). Але, саме *Pth-htp I* (із D. 62) є найбільш вірогідним кандидатом на цю роль. По-перше, час життя *Pth-htp dsr*¹⁹, *Pth-htp II Tff*²⁰, та *Pth-htp Saqqara* LS 31²¹ не співпадає точно з часом правління Джеккара Ісесі, перший із них жив трохи раніше, два інших жили за часів VI династії.

По-друге, гробниця візира *Pth-htp I* (MM D 62) належить до нечисленного кола усипальниць вищих сановників, в яких були задіяні жрецькі філи²², що свідчить про те, що від самого початку цьому культу були притаманні риси, що споріднювали його з божественним культом. Окрім того, D 62 та D 64,

усипальниця, яка належала сину Ахтігетепу (*3htj-ḥtp*) та внуку Птагетепу Чефі (*Pth-ḥtp II=Iff*) візира *Pth-ḥtp I*, утворюють єдиний архітектурний ансамбль, що був доповнений гробницями членів цієї родини та клієнтів так, що утворився замкнутий кластер з відкритим простором посередині. Очевидно, що всі включені в цей ансамбль культу функціонували як єдиний культовий комплекс. Варто зазначити, що існують підтвердження того, що окрім усипальниці Птагетепи ще в трьох гробницях цього комплексу (*3htj-ḥtp*, *Pth-ḥtp=Iff*, *Mrrj*) застосовувалась система філ²³.

Надзвичайно важливим фактом, який дає можливість як ідентифікувати існування культу Птагетепи так і встановити особу самого мудреця, є титул «*im3ḥw ḥr Pth-ḥtp*»,²⁴ що походить із гробниці *Pth-ḥtp II Iff*. Птагетеп Чефі сам себе назвав «шанований у Птагетепи», відповідно, він не міг бути прототипом шанованого мудреця. В такому випадку цим Птагетепом, якого вже за часів Чефі вшановували настільки, що Чефі вважав за потрібне включити цей епітет в свою титулатуру, міг бути лише його дід *Pth-ḥtp I*. Із його ж гробниці D 64 походить жертвний олтар, на якому згадується ім'я *Pth-ḥtp wr (smsw?)* та імена восьми осіб, які були його слугами *ka*²⁵, та крім того, ще й називали себе *im3ḥw ḥr Pth-ḥtp wr* – «шанованими у Птагетепи старшого» - такий напис, спільний для всіх імен, знаходиться в верхній частині жертовника²⁶.

Оскільки епітет *wr (smsw?)* – «старший» – вживався для позначення старших членів родини²⁷, ймовірно, стосувався він також *Pth-ḥtp I*. Відповідно, можна констатувати, що наприкінці Давнього Царства культ мудреця, візира царя Ісесі Птагетепи вже існував і центром його був архітектурний комплекс гробниць, що зведені поблизу його усипальниці. Як і у випадку Горджедефа, сам текст Повчання Птагетепи було створено пізніше, не раніше від кінця Давнього Царства²⁸, а обрання його «автором» можна пояснити лише існуванням його ще зажиттєвої слави як мудреця та праведника, що послугувало також причиною дуже ранньої трансформації його заупокійного культу в культ місцево шанованого святого.

Культ візира Кагемні (*K3-gmnj=Mmj*) (Саккара).

Вшануванням місцевого характеру була оточена особа візира царя Теті (за часів раннього правління цього царя) на ім'я Кагемні Мемі Гемні (*K3-gmnj=Mmj=Gmnj*).²⁹ Його усипальниця була зведена в північному секторі некрополя Теті в Саккара, це мастаба LS 10. На відміну від попередніх випадків, маса документів засвідчує перетворення його гробниці центр вшанування його культу наприкінці VI династії та за першого перехідного періоду. В усипальниці цього візира археологічна експедиція на чолі з С. Фіртом та Б. Ганом знайшла багато пам'ятників, встановлених послідовниками його культу. Окрім того, значна кількість монументів була зведена поблизу від його мастаби. Послідовники його культу будували свої поховальні споруди біля усипальниці шанованого візира. Варто зазначити, що гробниця Кагемні розташована на вулиці гробниць візирів, що знаходиться безпосередньо на північ за стіною, що оточувала пірамідний комплекс Теті, так, що пам'ятники більшості його шанувальників втиснулись в

проміжок між цією стіною та гробницями візирів. Ще один цікавий факт, що стосується цієї гробниці, був відмічений Н. Канаваті, – гробниця Кагемні належить до тих монументальних поховань цього некрополю, в яких не виявлено свідчень того, що ім'я її власника або його зображення намагались зрізати³⁰. Ця обставина переконує, що ця особа користувалась повагою у правителя, і, очевидно, не брала участі у змові проти царя, на відміну від більшості власників оточуючих мастаб.

Окрім того, джерела фіксують появу «моди» на імена Кагемні або Гемні, або імена, що пов'язані з ними. В результаті розкопок прилеглої території була знайдена низка згадок імен, побудованих з включенням імен Гемні³¹, або Кагемні³² (*Gmnj-j*³³, *Gmnj-iy*³⁴, *Gmnj-iw*³⁵, *Gmn(j)-ḥnh*³⁶, *Gmn(j)-ḥnhw*³⁷, *Gmn(j)-ḥnh-m-s3.s*, *Gmn(j)-wsr(j)*, *Gmn(j)-m-ḥ3t*³⁸, *Gmn(j)-m-s3.f*³⁹, *Gmn(j)-ḥtp*⁴⁰, *S3t-Gmn(j)*⁴¹, *S3t-Gmn(j)-ḥtp*, *Gmn(j)-tss*⁴²). Датуються пам'ятники адептів його культу добою кінця Давнього Царства, Першого перехідного періоду та Середнього Царства. Зафіксований також епітет шанувальника його культу: *im3ḥw ḥr t3itj z3b t3tj K3gmnj*⁴³ «шанований у верховного судді і візира Кагемні» (*R^c-hr-tp*).

Без сумніву, варто відзначити високий суспільний статус Кагемні: він був візиром, і зятем царя, його дружина *Nwb-ḥt-nbtj=Zšzšt* була рідною дочкою царя Теті⁴⁴. Його гробниця була найбільшою, вона була зведена повністю з каменю і була однією з найкраще оформлених в некрополі Теті⁴⁵, а його культ від самого початку мав особливості, що споріднювали його з царським культом, – це використання в його гробниці системи філ⁴⁶. Окрім того, в усипальниці цього візира знаходиться його біографія, яка поєднувала як подієву так і ідеальну частини⁴⁷. В житійному тексті Кагемні постає зразковим чиновником, який отримав особливе благовоління царя завдяки своїм заслугам у виконанні царської волі. Цей факт не є винятковим. Герой кожного біографічного тексту за досліджуваної епохи зображався як зразок ідеального чиновника. Однак, на основі того, що автобіографії залишили багато чиновників царя Теті, а археологічні знахідки засвідчують надзвичайну популярність саме цього візира, можна припустити, що наявність автобіографії в гробниці Кагемні, очевидно, сприяла поширенню його слави, але, ймовірно, саме тим, що текст оповідав про реальний стан справ. Кагемні не просто зобразив себе як зразкового чиновника, в очах соціуму він саме таким і був. Таким чином, ймовірно, що ця обставина, разом з його високим суспільним статусом, та автобіографічним текстом вплинули на перетворення його культу в культ місцевого святого.

Культ візира та номарха Ізі (Ісі) із Едфу.

Варто згадати культ візира та номарха із Едфу, на ймення Ізі (*Izj*)⁴⁸, яке в наступних написах перетворилось в Ісі (*Isj*)⁴⁹. Починав свою кар'єру Ізі (Ісі) за Джедкара Ісесі, служив за Уніса та Теті, і, можливо, дожив до правління Пепі I⁵⁰. Він був візиром царя Теті після Кагемні, а потім номархом II ному Верхнього Єгипту, якщо титул візира не був почесною фікцією, якої удостоювались окремі номархи. Свою усипальницю Ізі побудував в некрополі Едфу⁵¹. Про свою кар'єру він розповів у автобіографічному тексті, який складався із фразеології ідеальної біографії та подієвої частини; його надписи зараз перебувають в надзвичайно

пошкодженому стані. Це була найперша автобіографія вказаного некрополя, яка заклала традицію місцевих житійних текстів. Як засвідчують залишки автобіографічних написів, Ізі був одним із перших, хто показував свою безпосередню конотацію з маат, зокрема він говорив, про те, що він: «*[ir.n.j nfr] dd.[n.j] m3ct (2) n nb.[s w]p.n.j [snw]j r htp sn*» «[чинив я добро] і говорив я правду володарю її. Розсуджував я двох так, щоб задовольнити їх»⁵². Це була нова для свого часу сентенція, що, як і той факт, що його автобіографія була першою в місцевому некрополі, мало справити на сучасників певний вплив, що виявився в пам'яті про нього, як про надзвичайну людину.

Аналіз датування джерел, що засвідчували про розвиток його культу, показує, що активне вшанування цієї особи почалося через декілька століть після його смерті, оскільки більшість стел його прибічників датуються часом XI та наступних династій⁵³. На цих пам'ятках ім'я Ісі супроводжувалось унікальним епітетом *ntr ḥ*⁵⁴ «бог живий», що свідчить про обожнення його культу. Ім'я Ісі з'являється навіть в жертвних формулах як подателя жертв⁵⁵. Якщо культ Ісі набув поширення через декілька століть після його смерті, очевидно, саме його автобіографія сприяла збереженню доброї пам'яті про цю людину протягом настільки тривалого часу. Варто вказати, що від періоду Давнього Царства збереглося лише дві автобіографії із некрополя Едфу: самого Ісі та Кара Меріранефера (*Ḳ3r=Mry-Rḥ-nfr*)⁵⁶, який, найімовірніше, був його сином. Більшість автобіографічних текстів цього некрополя було створено набагато пізніше – в Середньому Царстві. Очевидно, перетворення його культу в місцевий культ обожненого святого було викликане уявленнями про цю людину, які збереглися в пам'яті наступних поколінь. Його вшановували як засновника номаршого роду, до якого наступні покоління відносили свій родовід, і як зразкового правителя області епохи Давнього Царства, чому свідчення – титул, що супроводжував його ім'я на пам'ятниках його шанувальників «*sḥ tjtj*»⁵⁷ «святий візир».

Культ номарха Пепінахта Гекаїба із Елефантини.

В результаті багаторічних розкопок древнього некрополя в районі Кубет-ель-Хава Л. Хабаши вдалося визначити, що Пепінахт Гекаїб (*Ppy-nḥt ḥk3-ib*)⁵⁸ правитель першого ному Верхнього Єгипту, сучасник царів Пепі I, Меренра та Пепі II, який побудував гробницю в місцевому некрополі (гробниця № 35 (A 9 de Morgan)), є прообразом місцевого культу Гекаїба⁵⁹.

Заупокійний культ Пепінахта першим почав облаштовувати його син Сабні (*S3bnj*), який прибудував власну гробницю до усипальниці батька (гробниця Nr. 35e), і дуже швидко цей поховальний комплекс стає місцем паломництва нащадків. До усипальниці Пепінахта був прибудований спеціальний зал, в якому шанувальники цієї людини служили його культу⁶⁰.

В районі його гробниці була знайдена низка поховань, виходи яких вели до простору перед цим залом. До того ж на острові Елефантина, ймовірно, на тому місці, де був будинок Гекаїба, існувало святилище, яке за часів Сенусерта I було перебудоване або відновлене номархом Саренпуттом I⁶¹. Святилище в подальшому стало місцем, де найбільш знатні люди Елефантини залишали свої пам'ятники. Як

засвідчують матеріали ономастики, що зібрані Л. Хабаші, на території Елефантини та прилеглих місцевостей також спостерігалась тенденція називати свої дітей іменням Гекаїб або створювати «теофорні» імена, включивши до них його ім'я чи епітети, що вживались щодо цієї особи⁶². Сам Гекаїб отримав визначення *ntr* «бог», його ім'я як подателя жертв вписували до жертвовної формули⁶³, до нього звертались з молитвами. На пам'ятниках, що зведені шанувальниками його культу, останні вживали для само-атестації такі епітети, як «той, хто є шанований у Гекаїба», «любленець Гекаїба», тощо, навіть «син (тобто нащадок) Гекаїба», як називав себе Саренпут I⁶⁴, який жив приблизно двісті років потому.

Пепінахт прославився тим, що він був хорошим адміністратором та талановитим полководцем,⁶⁵ про свої досягнення він розповів в автобіографічному тексті в своїй усипальниці. Аналіз його житійних надписів на основі співставлення з автобіографіями із інших гробниць цього некрополя дозволяє зробити наступні висновки щодо чинників, що вплинули на формування його заупокійного культу як місцевого святого. По-перше, його автобіографія, яка є подієвою автобіографією (строго кажучи, вона включає як подієві топоси, так і фразеологію ідеальної автобіографії, як і значна частина інших текстів цього жанру VI династії), основну увагу надає розповіді про його військові кампанії. Вона не відрізняється від інших текстів цього жанру доби Давнього Царства в Кубет-ель-Хава, оскільки всі вони згадували про ратні подвиги та походи в іноземні країни (*S3bnj*, гробниця Nr. 35e, *S3bnj* гробниця Nr. 26, *Mhw* II, син *S3bnj* із гробниці Nr. 26, *Hr-hw.f* гробниця Nr. 34, *Hnmw-htp* в гробниці Nr. A5, що належала *Hwj*)⁶⁶.

Усипальниця Пепінахта є однією із найраніших, але не найбільш ранньою серед гробниць некрополя, в яких знаходяться житійні тексти, щоб можна було припустити, що його вшановували як засновника місцевої традиції писати подібні тексти. Таким засновником є Горхуф (*Hr-hw.f*), гробниця Nr. 34⁶⁷, житійний текст котрого за багатьма показниками краще підходить для створення його господарю образу праведника: як найстарший та найдовший, і до того ж, найкраще розроблений в літературному відношенні. Ало обрали не Горхуфа, а Пепінахта. Однією із можливих причин є та обставина, що спочатку культ Пепінахта існував як вшанований сімейний культ правителів першого ному Верхнього Єгипту, який, імовірно, не мав родинних стосунків з Горхуфом.

Окрім того, одна автобіографія ще не може створити людині славу (репутацію) видатного діяча (і праведника), щоб нащадки оточували його культ особливою пошаною. Тим паче, з закінченням VI династії в автобіографічних текстах з'явилися перші запевнення в тому, що все сказане було здійснено насправді, а не «за звичаєм некрополя» (*izwt nt hrt-ntr*)⁶⁸, що засвідчують розвиток в суспільстві недовіри щодо такого роду написів. Імовірно, для того, щоб заупокійний культ особи продовжував своє існування та розвиток, необхідною є суспільна пам'ять, яка формується в першу чергу на спогадах про його заслуги і про його діяльність як зразкового чиновника більше ніж на його автобіографічному тексті. Автобіографія в такому випадку могла слугувати засобом збереження пам'яті про людину, якщо суспільство (місцева громада) визнало, що

життєвий текст особи вiдображає її життя в дiйсностi; або ж, якщо в життi було не так, автобiографiя потрапляла до категорiї написiв, що не вiдображають реальностi, написiв «звичай некрополя».

Л. Хабаш на основi аналізу епiтету – прiзвиська Пепiнахта *ḥkꜣ-ib*, який вiн розумiє як «той, хто опанував своїм серцем», та iнших матерiалiв, дiйшов висновку, що за життя ця людина набула великої слави завдяки своїй хоробростi, i що отриманий ним епiтет саме про це мав повiдомляти⁶⁹. Варто додати, що трактувати вислiв *ḥkꜣ-ib* можна i бiльш широко, у зв'язку з єгипетськими поглядами на серце людини як осердя його вольових устремлiнь, думок та почуттiв. В епоху першого перехiдного перiоду була розроблена фразеологiя, що передавала моральну атестацiю особистим якостям людини, i серед цих епiтетiв можна видiлити низку таких, що побудованi з згадкою про *серце*⁷⁰. Тому розумiти вираз «той, хто опанував своїм серцем» варто в контекстi автобiографiчної фразеологiї, що описувала праведний характер особи. В пам'ятi нащадкiв образ Пепiнахта зберiгся саме як образ праведника, пiдтвердженням чого є саме той факт, що його шанувальники пам'ятали не його власне iм'я, а саме його прiзвисько, яке було переосмислено як iм'я.

Культ номарха Аганахта в Дейр ель-Берше.

Схожий культ, щоправда у скромнiших масштабах спостерiгається в некрополi Дейр ель-Берше, де об'єктом вшанування наступних поколiнь став мiсцевий номарх, який також мав титул вiзира, Аганахт (*ḥꜣ-nḥt*), похований в гробницi № 5⁷¹. Як i номарх першого ному Верхнього Єгипту, Аганахт залишив по собi не лише гробницю та автобiографiю, а i хорошу пам'ять у своїх нащадкiв. Аганахт жив за часiв останнiх етапiв боротьби за владу помiж пiзньою Х та ХI династiєю⁷². Тому його автобiографiя за своєю структурою, фразеологiєю та сюжетним рядом є зразком подiєвої автобiографiї вказаної доби.⁷³ Це був один iз перших життєвих текстiв (можливо найперший), що розмiщувались в гробницях мiсцевого некрополя. Не зважаючи на те, що стан тексту не скрiзь добрий, його автобiографiя вiдрiзняється як розробленiстю лiтературної мови, якою викладено оповiдь, так i багатим сюжетним рядом. Поряд з тим, вона має багато епiтетiв, якi характернi для текстiв цього жанру перiоду ХI –ХII династiй. Ймовiрно, що життєвий текст Аганахта став протографом для створення текстiв цього виду в наступних гробницях, i, ймовiрно, в наступних автобiографiях Гатнубу.

Гатнубські написи згадують довге правлiння цього номарха (три написи датованi вiдповiдно 13⁷⁴, 20⁷⁵, та 30⁷⁶ роками його правлiння в номi Унет), а як засвiдчує його титул⁷⁷ та автобiографiя теж, Аганахт був вiзиром вже об'єднаної краiни та допомагав царю заспокоювати повстанцiв⁷⁸. Таким чином, можна констатувати, що свою дiяльностю ця людина заслужила суспiльне визнання, яке вплинуло на перетворення його заупокiйного культу в культ мiсцевого вшанування. Наразi в низцi наступних гробниць можна знайти слiди такого вшанування (№. 6, 8, 9, 10)⁷⁹. В однiй iз гробниць, якi вирiзанi на схилi кручi пiд усипальницею Аганахта, iснує напис, що iнформує про те, що його шанувальник *Thꜣ* хотiв бути похованим поблизу вiд свого покровителя⁸⁰. Крім того, в двох

гробницях послідовників Аганахта його проголошували сином бога Геба⁸¹. Хоча в подальшому цей культ не набув широкого розвитку, можна констатувати, що, як і в попередніх випадках, і особиста слава, і досягнутий високий соціальний статус, а також автобіографія здійснили свій вплив на формування суспільної «прекрасної пам'яті» про людину.

Висновки.

Варто відзначити складний комплекс причин, що викликали появу вшанування окремих заупокійних культів як місцевих святих, як і різні обставини, що визначали форму культу в кожному конкретному випадку. Поряд з тим, в усіх з аналізованих випадків можна відзначити три фактори, що здійснювали вирішальний вплив на формування посмертного «доброго ймення» людини та перетворення його культу на місцево шарований культ: статус людини в державній адміністративній системі, створений нею, чи такий, що їй приписується текст літератури мудрості (автобіографія чи повчання) та її прижиттєва слава.

По-перше, розгляд титулатур цих осіб показує, що вони мали високий соціальний статус завдяки своїм зв'язкам з царським домом та посадам в державній адміністративній системі: царевич, візир, великий князь, князь (*z3 nswt (nj ht.f), t3jtj z3b t3tj, r-p^ct, h3tj-*). Знаменною є та обставина, що через деякий час після смерті людини із його титулатури залишається один-два титули, які вживаються разом з іменем цієї людини на пам'ятниках, що створені нащадками, і які позначають його найважливішу посаду (чи ранг), так, як це бачилось вже його нащадкам.

Далі, увагу притягує наступний факт – особи, які стали об'єктами вшанування наступних поколінь, мали стосунок до етичного дискурсу, який розроблявся в текстах мудрості, як правило вони залишили свої автобіографії, деякі із них пізніше були відомі як автори повчань. І автобіографія і повчання основною метою мають тему праведності особи, розгляд стосунків особи та маат.

Основою для розвитку посмертного культу ставала позитивна слава, репутація, яку людина набувала своєю поведінкою ще за життя. Серед основних чинників, що визначали оцінювальне ставлення суспільства до особистості, є її діяльність на благо суспільства, ефективне виконання свої посадових обов'язків. Всі люди, чий культ отримали особливу шану потому, без сумніву, були людьми видатними, діяльність який на службі приносила позитивні результати для суспільства, незалежно від сфери, в якій вони стяжали славу: хороші адміністратори, що організували роботу як всієї системи управління Єгиптом, так і керівництва конкретним номом, організатори життєдіяльності області, міста, полководці, які вели переможні воєнні кампанії, і в деяких випадках це були особистості, яким вдавалось проявити себе у всіх цих галузях діяльності. Багато хто з них були новаторами в чомусь, як у відкритті нових земель, так і у створенні текстів, що належали до дискурсу про взаємовідносини особи та маат.

Варто відзначити, що на формування заупокійного доброго імені в некрополі не останню чергу впливала створена людиною автобіографія, оскільки вона закріплювала той позитивний образ, який людина отримувала в рідному їй

співтоваристві та допомагала представникам наступних поколінь, які могли не знати цієї людини особисто, ідентифікувати його гробницю як поховання справжнього праведника. Таким чином, можна сказати, що основою продовження та розвитку культу окремої особи слугувало уявлення про неї як про праведника, яке сформувалось в суспільстві (громаді, яка його знала) ще за її життя.

-
- ¹ Термін «праведник» вживається в цій статті для визначення поняття особи, спосіб життя якої був визнаний суспільством правильним, тобто таким, що відповідав усталеним в даному суспільстві правилам поведінки особи, він не є еквівалентом християнському поняттю праведності.
- ² *Moreno García J.C.* Élités provinciales ; transformations sociales et idéologie à la fin de l'Ancien Empire et à la Première Période Intermédiaire // Des Néferkaré aux Montouhotep. Travaux archéologiques en cours sur la fin de la VIe dynastie et la Première Période Intermédiaire. Actes du colloques CNRS – Université Lumière Lion 2, tenu 5–7 juillet 2001 / Ed. par L. Pantalcci, C. Berger-el-Naggar. Lion: Maison d'Orient et de la Méditerranée, 2005. P. 224.
- ³ Здається, єдиним пам'ятником, що засвідчував прижиттєвий культ цієї людини (і засвідчував саме його існування) був напис на статуї царя Джосера (*Firth C.M.* Preliminary Report on the Excavations at Saqqara 1925–1926 // *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)*. Caïre. Vol 26 (1926). P. 99–100. Pl. I A, B; *Gunn B.* Inscriptions from the Step Pyramid Site. I: An Inscribed Statue of King Zoser // *ASAE* 26 (1926). P. 190–196. Fig. 8. 10. Pl. 1, A, B); про взаємостосунки царя та його візира див. в роботах: *Берлев О. Д.* Два періода Сотиса между Годом 18 царя Сену, или Тосортроса, и Годом 2 фараона Антонина Пия // *Древний Египет: язык – культура – сознание.* По материалам египтологической конференции 12–13 марта 1998 г. Москва, 1999. С. 42–62; а також *Lauer J. – Ph.* Remarques concernant l'inscription d'Imhotep gravée sur le socle de statue de l'Horus Neteri-khet (roi Djoser) // *Studies in Honor of William Kelly Simpson.* Ed. by P. Der Manuelian. Department of Ancient Egyptian, Nubian and Near Eastern Art, Boston Museum of Fine art. Boston, 1996. Vol. II. P. 492–498.
- ⁴ *Ranke H.* Die ägyptischen Personennamen. Bd. I. Glückstadt, 1935 (PN I). S. 413.3.
- ⁵ *Porter B., Moss R.L.B.* Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. III². MEMPHIS. Part 1. Abû Rawâsh to Abûsir./ second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute, Oxford, 1974, reprint 1994 (PM III² (1)). P. 191.
- ⁶ *Baud M.* Famille royale et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien.– IFAO– Le Caire, 1999. P. 522–523.
- ⁷ *Junker H.* Gîza VII. Wien – Leipzig, 1944. S. 26–27. Abb. 8; *Jones D.* An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vol. I–II. Oxford 2000. Vol. I . P. 38 [189].
- ⁸ *Goedicke H.* Ein Verehrer der Weisen DDFHR aus dem späten Alten Reich // *ASAE* 55 (1958). S. 45. Tf. 1; *Baud, op. cit.* P. 228, 531 [169]; *Jones, op. cit.* Vol. II. P. 1007 [3730].
- ⁹ *Goedicke H.* Op. cit. 46.
- ¹⁰ www.gizapyramids.org
- ¹¹ *Goedicke H.* op. cit. 47f, 54.
- ¹² *Van de Walle B.* Deux monuments memphites au nom de Hordjedef Iteti // *Journal of Near Eastern Studies.* Chicago (JNES). Vol. 36 (1977). P. 17–24. Fig. 1, 2; *Piacentini P.* Les scribes dans la société égyptienne de l'Ancien Empire. Vol. I. Les premières dynasties. Les nécropoles memphites. Paris, 2002. P. 322–323 [G.Gi.39].

- ¹³ www.gizapyramids.org A5150_NS; HU-MFA Object Registered, 29–2–37; Van de Walle B., op. cit. P. 17–24; Piacentini, op. cit. P. 322–323.
- ¹⁴ Baud, op. cit. P. 547.
- ¹⁵ Baud, op. cit. P. 522.
- ¹⁶ Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings. Vol. I.: The Old and Middle Kingdoms. Berkeley – Los Angeles – London, 1975. P. 5–7, 58.
- ¹⁷ Porter B., Moss R.L.B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. III². MEMPHIS. Part 2. Saqqâra to Dahshûr./ second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute, Oxford, 1981, reprint 2003 (PM III² (2)). P. 596–597; Mariette A. Les Mastabas de l’Ancien Empire. Paris, 1889. P. 351–356; Murray M.A. Saqqara Mastabas. Part I. London, 1905. P. 11–18. Pl. V; Hassan S. Excavations at Saqqara 1937–1938. Vol. II. The Mastabas of Ny-‘ankh-Pepu and others. Cairo, 1975. P. 25–61; Всі дослідники сходяться на датуванні цієї гробниці епохою правління Джедкара Icesci (*Cherpiion N. Mastabas et hypogées d’Ancien Empire. Le problème de la datation. Bruxelles, 1989. P. 229; Harpur Y. Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content. London–New York, 1987. P. 273 [398]; Strudwick N. The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders. London, 1985. P. 86–88; Piacentini, op. cit. P. 425–427 [E.Sa.14]).*
- ¹⁸ Vernus P. Sagesses de l’Égypte pharaonique / Présentation, trad. et notes Pascal Vernus. Paris, 2001. P. 70.
- ¹⁹ PM III² (2). P. 462–463; Mariette A. op.cit. P. 123–126, Murray, op. cit. Pl. 4/5; Borchardt L. Denkmäler des Alten Reiches. Band I–II. Berlin, 1937–1964. Band. I. S. 156f; Sethe K. Urkunden des Alten Reichs. B. I–IV. Leipzig, 1932–1933 (Urk. I). S. 58. Час життя встановлювався К. Бером від Неферіркара до кінця правління Джедкара (*Baer K. Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties. Chicago, 1960. P. 227 [158]*), Н. Страдвік визначає його часом правління Менкаугора (*Strudwick N. Op. cit. P. 85–86[47]*).
- ²⁰ PM III² (2), 600–4; Hassan, Saqqara II. P. 63–84. Pl. 51–71; Mariette, op.cit. P. 351–356; Всі датування, які запропоновані різними дослідниками, підтверджують час правління Уніса, Птагетеп Чефі був візором за пізнього періоду правління цього царя (*Strudwick, op. cit. P. 88 [50]; Harpur, op. cit. P. 274 [400]; Roth A. M. Egyptian phyles in the Old Kingdom. The evolution of a system of social organization. Chicago, 1991. P. 99–100 [13]*.)
- ²¹ PM III² (2). P. 653–654; Lepsius C. R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Text I. Lpz., 1897 (LD text, I). S. 185–186; Lepsius R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien II. Berlin. (LD II). Bl. 101–104. Дата, яка запропонована Н. Страдвіком – перша половина правління Пепі I (*Strudwick, op.cit. P. 89 [51]*).
- ²² Roth A. M. Op. cit. P. 97 [8].
- ²³ Roth A. M. Op. cit. P. 98–99[11] (*3htj-ḥtp*); Ibid. P. 99–100 [13] (*Pth-ḥtp=Tff*); Ibid. P. 105[24] (*Mrrj*).
- ²⁴ Hassan, Saqqara II. P. 63–64.
- ²⁵ Hassan, Saqqara II. P. 70. Pl. LXIV B; Hassan S. Excavations at Giza. V. (1933–1934). Cairo, 1944. Fig. 31. P. 183.
- ²⁶ Існують заперечення стосовно читання цього фрагменту як «шановані у Птагетеп старшого». Однак, інші способи читання більш проблематичні: зокрема, як «*im3ḥw ḥr Pth Ḥtp.(j)*», цьому заперечує епітет *wr*, який йде за цим іменем, оскільки в такому разі потрібно пояснити, чому в гробниці Птагетеп Чефі з’являється жертвник Гетеп старшого. Другий спосіб читання, що поданий на сайті *Thesaurus Linguae Aegyptiae* [http://aaew2.bbaw.de/tla/im3ḥw_ḥr_\(Pth\)_Pth-ḥtp](http://aaew2.bbaw.de/tla/im3ḥw_ḥr_(Pth)_Pth-ḥtp), допускає помилковий (?) пропуск написання імені бога Пта в другий раз. Жертвник, як засвідчує його форма, створювався для шести або семи осіб, імена яких були виписані біля кожної із шести секцій, зі знаками «*ḥtp*» та з заглибленнями для води (в

першій секції виписано два імені), а секції для «шанованого у (Пта) Птагетепа» нема. Таким чином, логічніше припустити, що напис, який йшов по верхньому краю жертовника, який починався жертовною формулою, це саме епітет, спільний для його семи слуг *ка*.

²⁷ *Fischer H.G. Varia. New-York, 1976. P. 80, 83.*

²⁸ *Vernus P. op. cit. P. 70–71.*

²⁹ PM III² (2), 521–525; *Bissing F.W., von (et alii). Die Mastaba des Gem-ni-kai. Bd. I–II. Lpz., 1905–1911; Firth C. M., Gunn B. Excavations at Saqqara (1920–1925). Teti Pyramid Cemeteries. Vol. I–II. Le Caire, 1926. Vol. I. P. 105–126; Urk. I. S. 194–196.*

³⁰ *Kanawati N. Conspiracies in the Egyptian palace. Unis to Pepi I. London – New York, 2003. P. 87.*

³¹ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [29]; PM III² (2). P. 545; Cairo CG 1571 Borchardt, DAR II. Bl. 71. S. 43–44; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. Fig. 90. Pp. 208–209 [12]; PM III² (2). P. 545; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 210 [16]; PM III² (2). P. 546; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 214–215 [12].*

³² *Kanawati N., El-Khouli A., McFarlane A., Maksoud N. Excavations at Saqqara: North-west of Teti's Pyramid. Vol. I. Sydney, 1984. Pl. 24; PM III² (2). P. 544; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [46], p. 214 [10]; PM III² (2). P. 546; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 167 [1]; PM III² (2). P. 548; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. II. Pl. 11 [2]; I. P. 222 [35]; PM III² (2). P. 548; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 223 [38]; PM III² (2). P. 551; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 289[2].*

³³ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [29]; PM III² (2). P. 547.*

³⁴ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 199 [30].*

³⁵ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 201–202 [47]; 210–211 [18].*

³⁶ PM III² (2). P. 544; Berlin 1151 *Schäfer H. Ägyptische Inschriften aus den königlichen Museen zu Berlin. I. Inschriften der Ältesten Zeit und des Alten Reichs. Leipzig, 1901 (AIB I). S. 47.*

³⁷ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. II. Pl. 74 [2]; PM III² (2). P. 547; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 224 [48].*

³⁸ PM III² (2). P. 538–539; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 187–188. Pl. 27 B.*

³⁹ PM III² (2). P. 545; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 207 [7]; PM III² (2). P. 547; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 261 [19].*

⁴⁰ PM III² (2). P. 547; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 261 [18].*

⁴¹ PM III² (2). P. 539; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 188 [17]. Pl. 75.*

⁴² PM III² (2). P. 547.

⁴³ *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 130 [1], p. 212. A; Vol. II. Pl. 77; Urk. I. 197 [8]; Jones, op. cit. Vol. I. P. 37–38 [186].*

⁴⁴ *z3t niswt nt ht.f mrt.f, hmt.f mrt.f im3hw it.f Baud M. Op. cit. P. 486 [111], 604.*

⁴⁵ *Kanawati, Conspiracy, 87.*

⁴⁶ *Roth A.M. Op. cit. P. 103 [20].*

⁴⁷ *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 108–111; Vol. II. Pl. 7, 10, 59 [2]; Urk. I. S. 194–196; Edel E. Inschriften des Alten Reichs. II. Die Biographie des Kaj-gmjnj (Kagenmi) // Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (MIO). B. I. Heft 3. Berlin, 1953. S. 210–226. Taf. I–II; Kloth N. Die (auto)-biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung. Hamburg, 2002. S. 36–37 [80].*

⁴⁸ *Alliot M. Rapport sur les fouilles de Tell Edfou 1933. Caire 1935. P. 22–27; Alliot M. Un nouvel exemple de vizier divinisé dans l'Égypte ancienne // Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO). Vol. 37 (1937–1938). P. 93–160; Edel E. Inschriften des Alten Reichs. I. Die Biographie des Gaufürsten von Edfu, Jzj // Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde. (ZÄS). Band 79 (1954). S. 11–17; Kloth N. Op. cit. S. 7[10], S. 46–48. Abb. 2a, 2b, 2c.*

⁴⁹ *Alliot M. Un nouvel exemple P. 128f.*

⁵⁰ *Ibid. P. 93–160; Kloth N. Op. cit. S. 7[10];*

- ⁵¹ Гробниця в південно-східному некрополі Телль Едфу, зараз знаходиться в Національному музеї в Варшаві Inv. Nr. 139944.
- ⁵² *Edel, Inschriften* I. S. 13; *Alliot M. Rapport sur les fouilles de Tell Edfou*. P. 22–23; *Kloth N.* Op. cit. Abb. 2a, 2b, 2c, S. 46–48.
- ⁵³ *Daressy G. Monuments d'Edfou datant du Moyen Empire // ASAE* 17 (1917). III. P. 240–241; *Engelbach R. Stelae and tables of offerings of the late Middle Kingdom from Tell-Edfu // ASAE* 22 (1922). P. 113f; *Engelbach R. Two steles of the late Middle Kingdom from Tell Edfu // ASAE* 23 (1923). P. 185–186.
- ⁵⁴ *Alliot M. Un nouvel exemple* P. 123–138.
- ⁵⁵ *Ibid.*
- ⁵⁶ *Daressy G. Inscriptions du Mastaba de Pepi-Nefer à Edfou // ASAE* 17 (1917). P. 130–140; *Urk. I.* 253.18–255; *Kloth N.* op. cit. S. 34 [74].
- ⁵⁷ *Alliot M. Un nouvel exemple ...* P. 130–135.
- ⁵⁸ *Urk. I. S.* 131–135; *Lichtheim*, op. cit. P. 9, 15–16 [Nr. 9]; *Kloth N.* op. cit. S. 13–14 [25].
- ⁵⁹ *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor of Elephantine // Archaeology. A magazine dealing with the antiquity of the world.* 9/1 (1956). P. 8–15; *Habachi L. Elephantine IV. The Sanctuary of Heqaib.* Mainz, 1985. Vol. 1. P. 21–22;
- ⁶⁰ *Habachi L. Elephantine IV.* Vol. 1. P. 160.
- ⁶¹ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 36. Fig. 3. P. 142–143; Vol. II. Pl. 24.
- ⁶² *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor of Elephantine.* P. 15; *Habachi, Elephantine IV.* Vol. I. P. 162–163.
- ⁶³ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 163.
- ⁶⁴ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 24, 29–30; Vol. II. Pl. 14.
- ⁶⁵ *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor.* P. 13; *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 22, 160–162.
- ⁶⁶ *Kloth N.* Op. cit. S. 20 [38], 24–25 [49], 29–30 [62], 31 [66],[67].
- ⁶⁷ *Porter B., Moss R.L.B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. V. UPPER EGYPT: SITES. (Deir Rifa to Aswân, excluding Thebes and the Temples of Abydos, Dendera, Esna, Edfu, Kôm Ombo and Philae)/ second edition.* Griffith Institute, Oxford, 1962, reprint 2004 (PM V). P. 237; *Urk. I. S.* 120–131; *Edel E. Inschriften des Alten Reichs. V. Die Reiseberichte des Hr-w-hwif (Herchuf) // Ägyptologische Studien.* hrsg. von O. Firchow, Akademie der Wissenschaften, Berlin, Institut für Orientforschung. 29. Berlin, 1955. S. 51–75.
- ⁶⁸ *Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Alten Reich und Erste Zwischenzeit. – Hannig –Lexica–4.* Mainz am Rhein, 2003. S.30{727}{47834}; *Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии.* СПб., 2005. С. 152–154. Самые первые упоминания *izwt nt hrt-ntr* появились в гробницах Хагарсы, Дендеры, Моалла (*Kanawati N. The Tombs of el-Hagarsa. Volume III.* Sydney, 1995. P. 32–33, Pl. 35; *Urk. I. S.* 267 [L. 3]; *Petrie W.M.F. Denderah* 1898. London, 1900. Pl. 8 [L. 5]; *Fischer H. G. Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt.* New York, 1968. P. 142; *Petrie*, op.cit. Pl. 10.2. right left; *Fischer, Dendera*, p. 154; *Vandier J. Mo'alla: la tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sebekhotep.* Caire, 1950. P. 242. Nr.13[L.3]).
- ⁶⁹ *Habachi L. Elephantine IV.* Vol. I. P. 161–163.
- ⁷⁰ Зокрема можна назвати *zms ib* (*Newberry P.E. Beni Hasan. Part II.* London, 1893. Pl. XXXII); а також низку виразів, зафіксованих у *Janssen J.M.A. De traditionelle Egyptische Authobiographie voor het Nieuwe Rijk.* Leiden, 1946. Vol. I. P. 12 (*w3h-ib*); p. 18 (*wd3-ib, fnh-ib*); p. 23, 24 (*mtr ib*); p. 28 (*hrj ib*); p. 66 (*pg3 ib*), p. 85 (*hnn ib*); p. 94 (*s3k ib*).
- ⁷¹ *Griffith F.L, Newberry P. El Bersheh. Part II.* P. 31f. Pl. XIII, XIV, XV; *Brovarski E. Ahanakht of Bersheh and the Hare Nome in the First Intermediate Period and Middle Kingdom. // Studies in Ancient Egypt, the Aegean, and the Sudan. Essays in honor of D. Dunham on the occasion of his 90th birthday.* June, 1, 1980. Boston, 1981. P. 18–30.

⁷² Ibid. P. 26–30.

⁷³ Текст, що створений Аганахтом, належить до типу, який А. Гнірс називає енкоміастичною автобіографією (*Gnirs A.M. Die ägyptische Autobiographie //Antonio Loprieno (ed.) Ancient Egyptian Literature. History and Forms. Leiden–Boston–Köln 1996. S. 225–227*).

⁷⁴ *Anthes S. Die Felseninschriften von Hatnub. Lpzg., 1928. Gr. 12, 12A. Taf 15, 14. S. 28–29.*

⁷⁵ Ibid. Gr. 10. Taf 13, S. 25.

⁷⁶ Ibid. Gr. XI, XIA. Taf 14, S. 25–26.

⁷⁷ *Griffith F.L., Newberry P. El Bersheh. Part II. Pl. 13.*

⁷⁸ *Brovarski E. Ahanakht. P. 16, 18, 21.*

⁷⁹ *Griffith F.L., Newberry P. El Bersheh. Part II. P. 36, 41, 42, 45.*

⁸⁰ Ibid. P. 41. Pl. 21 [Ln. 14];

⁸¹ Гробниці № 8 (Ibid. Pl. 21) та № 10 (Ibid. P. 45).